

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΡΕΥΝΗΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΑΝ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ : ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ : ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ

1951

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

I.—Πολλοί είναι οι μύθοι τῆς ζωῆς, στους οποίους ὁ ἄνθρωπος πιστεύει με τόσο δύναμη, με τὴν ἴδια δύναμη τῆς συνήθειας, πού ἀντικρύζει σὰν ἀμετακίνητα τὰ φυσικά στοιχεία ἢ τὰ λογικά συμπεράσματα. Συχνὰ στὴν ἀξία πού δίνει στους μύθους μπορεῖ νὰ παῖξει καὶ τὴ ζωὴ τοῦ ὁ ἄνθρωπος.

Ἐνας ἀκόμη μῦθος εἶναι καὶ ἡ Ἱστορία. Ποτὲ δὲν κάθησα νὰ καταγίνω συστηματικὰ στὴ διάλυση τοῦ φαινομένου, τοῦ μύθου ἢ τῆς ζωῆς—ὅ,τι καὶ ἂν ὑποτεθεῖ πρωταρχικὰ πὼς εἶναι ἡ Ἱστορία—μέσα σὲ μιὰ σειρά προβλημάτων. Κάτι μοῦ ἔλεγε πάντα, ὅτι ἡ Ἱστορία ἢ ἴδια εἶναι κάτι πιὸ στέρεο καὶ πιὸ ἐπιβλητικὸ ἀπὸ τὴν εὐθραυστὴ καὶ φευγαλέα πραγματικότητα, χωρὶς νὰ παύσω νὰ πιστεύω ὅτι αὐτὸ τὸ φευγαλέο καὶ εὐθραυστο, αὐτὸ τὸ ἀπρόβλεπτο καὶ ἐνδεχόμενο εἶναι ἡ μόνη συστατικὴ πραγματικότητα. Κάτι, πού ἔδειξε τόσο στερεότητα, τόσο ἀντοχὴ στὸ χρόνο, ὥστε ἡ δική μου ἢ ἀμφιβολία δὲ θά 'κανε παρὰ νὰ ἐνισχύσει τελικὰ τὸ ἀκατάλυτο γεγονός: τὴν ἀνάγκη μιᾶς Ἱστορίας. Αὐτὲς οἱ σκέψεις οἱ περαστικὲς με ἀποθάρρυναν, ἀλλὰ καὶ με ἐνθάρρυναν. Βρισκόμουν πάντα μπροστὰ στὸ ἀναμφισβήτητο. Σὲ μιὰ πραγματικότητα τόσο δυνατὴ, ὅσο καὶ ἡ ἄπλα τοῦ ὠκεανοῦ, ὅσο καὶ ἡ ἀπεραντωσύνῃ τ' οὐρανοῦ. Ἴσως ὅμως καὶ τόσο δυνατὴ, ὅσο ἡ μορφή ἐνὸς δράκου ἀσύλληπτου πού αἰχμαλωτίζει τὴ φαντασία τῶν μικρῶν παιδιῶν. Ἐτσι ἢ ἀλλοιῶς, αὐτὴ τὴν ἐντύπωση, αὐτὴ τὴν τελικὴ ὑποταγὴ στὴν ἀνάγκη τῆς Ἱστορίας τὴν ὑφίσταμαι σήμερα, καὶ εἶμαι λυτρωμένος, ἐλεύθερος νὰ προχωρήσω πιὸ πέρα.

Θέλω λοιπὸν νὰ ἀνασυνδέσω τώρα μπροστὰ σας κάποιους φευγαλέους στοχασμούς μου, πού ὑπέσκαπταν τὴν ἀξία τοῦ μύθου τῆς Ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ ν' ἀφήσω νὰ ἐπανιδρῦσετε πιὸ στέρεη τὴν ἀνάγκη του, ἂν καὶ σ' ἐσᾶς φανεῖ, ὅτι αὐτὴ ἡ ἀνάγκη ὑπάρχει.

Τρεῖς φορές ἀρνήθηκα τὴν ἀξία τῆς Ἱστορίας: σὰν νοητικὸ κατασκευάσμα, σὰν πνευματικὸ πλάσμα, σὰν παράδοση. Καὶ τρεῖς φορές εἶδα με τὰ μάτια μου, πόσο

βρίσκουμαι γελασμένος. Γιατί ἡ Ἱστορία μοῦ φάνηκε τελικὰ μιὰ μυθικὴ παρουσία τρισυπόστατη: καμωμένη ἀπὸ νόηση, ἀπὸ πνεῦμα, ἀπὸ παράδοση, δηλ. ἀπὸ ἀτόφια ζωὴ στὴν ἐπιβίωσή της.

Ἴσως πρέπει νὰ πῶ πρωταρχικὰ ἐδῶ, ὅτι δὲν κάνω μελέτη. Δοκιμάζω τὸν ἑαυτό μου, τὸν θέτω σὲ δοκιμασία. Στοχασμοὶ ἐλεύθεροι με παρασύρουν, ὄνειρα με παραπείθουν, ρεμβαστικὰ ἀφήνω τ' ἀντικείμενα ν' ἀντηχήσουν στὸ κογχύλιό μου, ἀλλὰ καὶ σβήνω τοὺς ἤχους γιὰ ν' ἀκούσω τὴν ἴδια μου φωνή. Τίποτε σχεδὸν δὲ συγκράτησα ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς ξένες φωνές, πού ἄκουσα. Καὶ δὲν τὶς ἐπέτρεψα ποτὲ νὰ ἐπιβάλουν σ' ἐμένα σιωπὴ. Σιωποῦν μόνον οἱ «ἐπιστημονες» με εἰσαγωγικά, μόνον οἱ συρραφεῖς πού τὰ βιβλία τους εἶναι παρδαλὴ σκελέα ἀπὸ παραπομπές. Τὰ βιβλία τους εἶναι νόθα παιδιὰ ἀπὸ πολλοὺς πατέρες, ἐκτὸς ἀπὸ κεῖνον, πού λέει πὼς εἶναι ὁ πατέρας.

II.—Παίρνω ἓνα γεγονός. Στὰ 1804 ὁ Ἄλῆς ἔβγαλε ἓνα μπουγιουρτί, ὅλοι οἱ κλέφτες νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα, νὰ «προσσκυνήσουν». Μόνον ὁ Στέργιος δὲν ἐπροσκύνησε.

Ἵσο ἔναι ὁ Στέργιος ζωντανός, Τούρκους δὲν προσκυνάει.

Ἄλλὰ ἔτσι, πὼς τέθηκε τὸ γεγονός αὐτό, εἶναι τάχα κάτι περισσότερο ἀπὸ πληροφορία ἐφημερίδας; Πόσα στοιχεῖα μᾶς δίνονται ἀπὸ τὴν πραγματικὴ σύσταση τοῦ γεγονότος, πόσα λείπουν; Λείπουν ὅλες οἱ λεπτομέρειες, οἱ ἀντιθέσεις, οἱ ὑπαναχωρήσεις, οἱ δισταγμοὶ κι' οἱ ἀποφάσεις. Ἡ διακλάδωση τοῦ γεγονότος μέσα στὴ ζωὴ, ὅπως ἓνας χείμαρρος, πού ξεχύνεται ξαφνικά, διακλαδίζεται ἀπρόοπτα ἐκεῖ, πού δὲν ὑποθέτει κανεῖς. Λείπουν ὅλα τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, πού με τὴν ἰδιαίτερη λεπτομέρειά τους καθιστοῦν τὸ γεγονός αὐτὸ μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο.

Αὐτὸ ὡστόσο εἶναι ἓνα γεγονός ζωῆς, δὲν εἶναι ἀκόμα ἱστορικὴ ἀλήθεια. Ἄλλὰ ἴδου ἓνα γεγονός πλατύτερο. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Πόση ἀπειροσθή, ἀ-

διέξοδη, ἀπρόβλεπτη λεπτομέρεια. Πόσο αὐθόρμητο στοιχείο. Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση εἶναι κλασσικὸ παράδειγμα αὐθορμησίας. Ἐχει μιὰ εἰλικρίνεια ἀσύγκριτη. Ὅλες οἱ ἀρετὲς καὶ ὅλες οἱ κακίαι τοῦ ἀνθρώπου βγῆκαν στὴν ἐπιφάνεια. Στιγμές, ποὺ ὁ ἀνθρώπος ὑψώνεται κατακόρυφα καὶ στιγμές ποὺ ὁ ἀνθρώπος κυριαρχεῖται ἀπὸ σατανικὲς διαθέσεις. Πλήρης ἄρνηση τῆς λογίκευσης, τῆς ὀργάνωσης, τῆς ἐσκεμμένης διάταξης, τοῦ προγράμματος. Μιὰ βαθεῖα ὀρμή, μιὰ λαχτάρα στὸ βάθος.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση ἰδωμένη ἔτσι, καθ' ἑαυτὴν, εἶναι ἓνα γεγονός ζωῆς. Ἡ ἱστορία εἶναι λογικὴ καὶ φρόνιμη, λένε, ἐδῶ κυριαρχεῖ τὸ ἀπροσδόκητο, τὸ ἀπίστευτο, τὸ παράλογο. Τὸ πιὸ παράλογο πρᾶγμα ἦταν ποὺ δὲ νίκησαν οἱ Τούρκοι, καὶ τὸ ἀκόμη πιὸ ἀπίστευτο, ὅτι νίκησαν οἱ Ἕλληνες.

Παίρνουμε ἓνα τρίτο παράδειγμα. Ὁ Μεγαλέξαντρος. Εἶν' ἓνα πρόσωπο, ἀλλὰ κάθε πρόσωπο εἶν' ἓνα ἔνσαρκο γεγονός. Δὲ θὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς συνδέσεις, ποὺ ἐνώνουν τὴ σπασμένη ζωὴ σ' ἓνα «πρόσωπο», ἀλλὰ γιὰ τὰ ἀνεξήγητα φαινομένα τους, ποὺ εἶναι ἀσύνδετα, ἀπροειδοποίητα, καὶ δὲν ξαίρουν οἱ ἴδιοι ἂν συγκλίνουν ἢ ὄχι σ' ἓνα ἀδιάγνωστο κέντρο. Ὁ Ἀλέξανδρος εἶναι μιὰ σειρά αὐθόρμητων ἐκδηλώσεων, ποὺ συνδέονται σὲ μιὰ εἰκόνα ἀπρόβλεπτη. Καὶ ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος σχεδίασε κάτι, ὅπως τὴν κατάλυση τοῦ Περσικοῦ Κράτους γιὰ τὸ μπόρουσε αὐριο νὰ εἶναι ἓνα ἀντίπαλο κράτος στὸ Μακεδονικόν, μιὰ συρροὴ γεγονότων τὸν ἔκανε νὰ πιστέψει, ὅτι πραγματοποιεῖ τὸν πόθο τῶν νοτίων Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ Περσικοῦ κινδύνου, χωρὶς νὰ ὑποθέτει τελικὰ, ὅτι ἀπ' αὐτὲς τὶς ἀταίριαστες πρωταρχικὰ ἐκδηλώσεις θὰ ἐπήγαζε τὸ ἀπροσδόκητο γεγονός ἑνὸς κόσμου νέου, μαζί βορειοελληνικοῦ, νοτιοελληνικοῦ καὶ ἀσιατικοῦ. Κανεὶς δὲ θὰ μπόρουσε νὰ προβλέψει τὴν ἔνωση τοῦ νοτίου ὀρθολογισμοῦ μὲ τὸ βόρειο αὐθορμητισμὸ καὶ τὴν ἀνατολικὴ ὄνειροκρατία, ἀποτελέσματα τοῦ «γεγονότος» Μεγαλέξαντρος.

Πιστεύω, πὼς τώρα φαίνεται, ὅτι κάθε γεγονός, ποὺ τὸ παίρνουμε καθ' ἑαυτὸ εἶναι ἀσύνδετο, ἀπρόβλεπτο, μὴ ἀναλύσιμο. Εἶναι γεγονός ζωῆς καὶ ὄχι ἀκόμα ἱστορικὴ ἀλήθεια.

Τὰ γεγονότα: «ἡ διαταγὴ τοῦ Ἀλῆ στὰ 1804», «ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση», «ὁ μεγαλέξαντρος» τὰ ἀντίκρουσα καθ' ἑαυτὰ. Ἄν ὅμως αὐτὰ τὰ γεγονότα τὰ ἰδῶ σήμερα, τὸ πρᾶγμα ἀλλάζει. Γιὰ νὰ ζήσω σήμερα καὶ νὰ ζήσω ἐγὼ τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση θὰ ἐπισκεφθῶ τοὺς τόπους τῶν μαχῶν, θὰ διαβάσω ὅλα τὰ ἔγγραφα τὰ στρατιωτικὰ, τὰ διπλωματικὰ, ἀλλὰ καὶ τὰ ἰδιωτικὰ, ὅλες τὶς λεπτομερειακὲς ἀνεκδοτικὲς ἱστορίες, θὰ παρακολουθῶ τοὺς

χρονογράφους τῆς ἐποχῆς' θὰ σταματήσω στὸν ἀντίκτυπο, ποὺ εἶχαν τὰ γεγονότα πάνω στὸ καλλιτεχνικὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ —ὅπως φαίνεται στὰ δημοτικὰ τραγούδια, στὴ λαϊκὴ ζωγραφικὴ, στὸν караγκιόζη ἀκόμα' καὶ τότε, ἀπ' αὐτὴ τὴ σκόρπια λεπτομέρεια θὰ ἀναδυθεῖ κάτι, ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἔχω ὡς τώρα: ἡ ἀτμόσφαιρα, τὸ ἄρωμα, θὰ ἔλεγα, τῆς ἐποχῆς, ἂν δὲν ὑπῆρχαν κάποιοι χώροι, ποὺ κρυώνουν τὴν καρδιά. Ἔτσι θὰ ἰδῶ ἐδῶ μέσα, σὰ σὲ καθρέφτη, αὐτὸ ποὺ δὲν ἔγραφε ἡ ἱστορία τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου οὔτε ἦταν δυνατό νὰ γράψει ποτέ. Ἡ ἐπαφὴ μου μὲ τὰ γεγονότα τοποθετημένα στὸ χρόνο θὰ εἶναι ἄμεση, ζωτικὴ, θερμὴ. Ὅμως πάλι τὰ πράγματα αὐτά, ποὺ δὲν τὰ βλέπω καθ' ἑαυτὰ, ἀλλὰ μέσα στὸ χρόνο, μέσα σ' αὐτὸ ποὺ λέγεται ἱστορικὴ μνήμη εἶναι μόνο ἀντικατάσταση, εἶναι μόνο συμβολικὲς ὑπομνήσεις τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητος τῶν γεγονότων. Ἔτσι ἔχουμε τὴν ἀλήθεια τῶν γεγονότων τοποθετημένη στὸ χρόνο καὶ ἰδωμένη μέσ' ἀπὸ σύμβολα, ποὺ ἀντικαταστάθηναι τὴ ζωὴ, ἡ ὁποία βιώθηκε μιὰ φορά γιὰ πάντα, «τότε». Αὐτὴ ἡ ἔτσι τοποθετημένη ἀλήθεια τῶν γεγονότων εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια.

III.—Λοιπὸν, ἱστορικὴ ἀλήθεια δὲν εἶναι ἓνα ἱστορικὸ γεγονός καθ' ἑαυτὸ, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μας μὲ τὴν πραγματικότητα ἰδωμένη μέσ' ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὶς συμβολικὲς ὑπομνήσεις. Μιὰ περίπτωση, τώρα, ἄλλη, μᾶς ἀνησυχεῖ. Πολλοὶ ἔλαβαν μέρος καὶ διηγήθηκαν ἐπιστρέφοντας στὴν οἰκογενειακὴ στέγη, πὼς συνέβησαν τὰ πράγματα πάνω στὰ βουνὰ τῆς Ἀλβανίας τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀπ' τὸν Ὀκτώβρη τοῦ 1940 ὡς τὸ Μάρτη τοῦ 1941. Οἱ ἐντυπώσεις ὅμως αὐτῶν, ποὺ ἐπέστρεψαν καὶ διηγήθηκαν δὲν εἶναι ὁμοιες. Μέσα στὸ χάος τῶν πληροφοριῶν, τῶν ἐντυπώσεων, τῶν κρίσεων, ὑπάρχει ἓνας διαφορισμὸς ἀκόμα ριζικός, καὶ αὐτὸς εἶναι ἡ ἀτομικὴ διερμηνευση, ἡ ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ χαοτικοῦ συνόλου μέσ' ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἀτομικότητα τοῦ διηγούμενου. Μόνον ὅταν ἡ ἀσυνάρτητη ἱστορικὴ ἀλήθεια διαβιβασμένη σ' ἐμᾶς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μνήμη, διερμηνευθεῖ, πάρει μιὰ προσωπικὴ δική μας ἔκφραση, τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς προσωπικῆς σύμβουσης, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς προσωπικῆς ἔκφρασης, τότε προκύπτει ἐκείνη ἡ νέα πνευματικὴ μορφή, τὴν ὁποῖαν ἔχουν ὀνομάσει ἱστορία.

Ἄλλὰ μιὰ, ποὺ ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ἀπλῶς ἱστορικὴ μνήμη, ἀλλὰ ἀνθρώπινη ἔκφραση τῆς ἱστορικῆς μνήμης, πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι στὴν ἱστορικὴ ἔκφραση ἑνὸς καὶ τοῦ ἴδιου ἀντικειμένου ἀπὸ διαφόρους ἀνθρώπους, θὰ

ὕπάρχει ἕνας πρωταρχικός διαφορισμός βάθους, πλάτους, συνθετικῆς δύναμης, ἐκφραστικῆς δύναμης, διάθεσης ἀκόμα.

Ἄν θὰ μπορούσαμε νὰ ἴδου μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ πνεῦμα, μὲ τὴ μνήμη καθ' ἑαυτὴ, ἕνα ἱστορικὸ θέμα στὴν πληρότητά του, δὲ θὰ ὑπῆρχε τίποτε καλύτερο. Ἄλλ' αὐτὸ φαίνεται ἀδύνατο, ἀφοῦ καμμιά ψυχικὴ ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀπομονώνεται καὶ ὁ ἀνθρώπος βλέπει ὄχι μόνον μὲς ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μνήμη, ἀλλὰ δλότιστα σάν ὀλόκληρος ἀνθρώπος, σάν μνήμη μαζί καὶ φαντασία, συγκίνηση καὶ πνεῦμα.

Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι φύση, ὥστε νὰ ὑπάρχει καθ' ἑαυτὴ ἀντικειμενικά καὶ δὲν εἶναι, ἀκόμα, καθαυτὸ «ζωή». Εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, τὶς πρωταρχικὲς. Καὶ αὐτὸς ἀκόμα ὁ πρωτόγονος, ὁ καθαρὰ βιολογικὸς ἀνθρώπος ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ μνήμη καὶ χαράζει τὰ κατορθώματα τῶν φυλάρχων του ὅπου μπερεῖ καλύτερα. Καὶ αὐτὸς ὁ δεῦτερος ἀνθρώπος, ὁ homo sapiens, ταράζεται ἀπὸ τὸν πυρετὸ τῆς ἱστορικῆς γνώσης. Καὶ ὁ τρίτος ἀνθρώπος, αὐτὸς ποὺ θὰ λέγεται ὁ ὀλόκληρος ἀνθρώπος, τοῦ ὁποίου προμηνύματα ἔχουμε ἀπὸ τὴ φωνὴ τῆς ποίησης καὶ τῆς ἐλεύθερης σκέψης, κι αὐτὸς θὰ ἔχει τὴν ἀγωνία τῆς ἱστορίας, γιατί θὰ ξαίρει, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ δὲ διαιρεῖται, γιατί ξαίρει, ὅτι παρὸν δὲν ὑπάρχει, δηλαδὴ δὲν ὑπάρχει μόνον του, ὅπως δὲν ὑπάρχει μεσημέρι χωρὶς πρωτὶ κι ἀπόγειομα καὶ ὅτι οὔτε μόνον τὸ παρελθὸν κάνει τὴν ἱστορία, ἀφοῦ καὶ μόνον τὸ πρῶτὸν δὲν εἶναι μέρα ὀλόκληρη.

Ἡ ἱστορία εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς πρωταρχικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπάρχει διὰ μέσου τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο. Καὶ ἂν ὁ ἀνθρώπος πραγματοποιεῖ τὴν ἱστορία καὶ ἡ ἱστορία πραγματοποιεῖ τὸν ἀνθρώπο, δηλ. τὴν ἐσωτερικὴ του ἀνάγκη νὰ ζήσει καὶ νὰ φανερωθεῖ σάν θέληση, σάν φαντασία, σάν συγκίνηση καὶ πνεῦμα, ἀξιολογικὴ ἀγωνία.

Ἡ ἱστορία λοιπὸν θὰ εἶναι ὁ ἀνθρώπος προστιθέμενος στὰ γεγονότα ποὺ θυμοῦνται τὸν ἑαυτὸ τους. Μιὰ ἱστορία τοῦ ἔξω-ανθρώπινου, τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, δὲν ὑπάρχει. Θὰ μιλοῦμε πάντα γιὰ μιὰ ἀνθρώπινη ἔκδοσι τῆς ἱστορίας. Γιὰ τὴ λαμπρὴ ἀβεβαιότητα τῆς ὑπόστασής της. Αὐτὴ ἡ «ἱστορία» θ' ἀρχίζει πάντοτε ἀπὸ τὶς ἴδιες βασικὲς ρίζες τοῦ ἀνθρώπου, θὰ διακλαδίζεται τρομακτικὰ καὶ δὲ θὰ τελειώνει ποτέ. Ἕνας ἄλλος ἀνθρώπος πάντα θὰ τὴν ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἀρχή. Μ' ἐννοεῖτε ποιά εἶναι ἡ ἀρχή; ἀρχὴ τῆς ἱστορίας εἶναι πάντα ὁ ἀνθρώπος.

IV.— Εἶναι ἀπίστευτο, εἶναι ἀπαράδεκτο ἴσως, ἀλλὰ ὄχι λιγώτερο ἀληθινὸ,

πὼς ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κάτι ξεχωριστὸ μέσα του, κάτι σάν ἕνας μεγάλος φίλος ἢ μεγάλος ἐχθρός. Ἡ διάνοια τοῦ ἀνθρώπου λειτουργεῖ ἀπὸ δική της νομοτέλεια καὶ ἡ φύση τῆς ἐνέργειάς της διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὴ φύση τῆς ἐνέργειας ποὺ ὀνομάζουμε στὸ σύνολό της ψυχικὴ. Ἡ διάνοια διαιρεῖ, ὀργανώνει τὸ ἀντικείμενό της καὶ τὸ κομματιάζει σὲ ἀρχή, μέσον, τέλος, σὲ ὑπόθεση καὶ ἀπόδοσι, σὲ αἰτία καὶ μέσον καὶ ἀποτέλεσμα, σὲ χρονικὴ διάρκεια καὶ τοπικὴ ἔκτασι μερισμένη. Ἄλλὰ ἕνα ἀντικείμενο τῆς Φύσης, ἕνα γεγονός τῆς ζωῆς πρὶν τὰ κατακτήσει ἡ διάνοια δὲν ἔχουν καμμιά ἀνάγκη νὰ εἶναι ὀρθολογισμένα, ἀλλὰ μένουν ἐλεύθερα, αὐτοδιάθετα, «ὁμοῦ πάντα» μέσα στὸν ἑαυτὸ τους. Ἡ ζωὴ ἔτσι εἶναι ὅμως ἡ διάνοια μοιάζει κάτι σάν κατακτητῆς, ποὺ, ὅταν ἐπέμβει στὴν περιοχὴ τῆς ζωῆς, ἀλλάζει τοὺς νόμους της καὶ τὴν ἀναγκάζει νὰ λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ τὸ δικό της πολιτεύμα. Ὅμως ἡ διάνοια δὲν ὑποψιάζεται, ὅτι ποτέ ὁ κατακτητῆς δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀφομοιώσει τοὺς ὑπηκόους, νὰ τοὺς πείσει ν' ἀλλάξουν φύση. Ἡ ζωὴ ἔχει πάντα κάτι τὸ ἐλεύθερο καὶ δημιουργικὸ, τὸ ἀπρόβλεπτο καὶ κάθε φορὰ ἀνόμοιο, τὸ μοναδικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο. Ἡ ἱστορικὴ ζωὴ τὸ ἴδιο.

Εἶναι λοιπὸν μιὰ πολὺ παράξενη ἀπαίτηση νὰ βρεθοῦμε κάτω ἀπὸ τὸ μαστίγιο τῆς λογικῆς, ἀναγκασμένοι νὰ ζήσουμε μιὰ ζωὴ ὀρθολογισμένη, μετρημένη μὲ αἰτίες καὶ συμπεράσματα, μὲ μέσα καὶ ποσά, μὲ τόπο καὶ χρόνο. Τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἀπαρνηθοῦμε κάθε πράξι καὶ κάθε κίνηση, ποὺ δὲν προβλέπεται ἀπὸ καμμιά αἰτία καὶ δὲν ἀφήνει κανένα ὀριστικὸ ἀποτέλεσμα. Κάποιος θεός, ποὺ θέλει νὰ μᾶς ἐκδικηθεῖ, ὥστε ν' ἀλλάξουμε τὴ φύση μας τὴν ἀνθρώπινη — τὴ φύση μας ποὺ δὲν ξαίρει ποῦ θὰ καταλήξει, γιατί ἀνάμεσα στὴν ἀπόφασι καὶ στὴν ἐκτέλεσι μεσολαβεῖ τὸ ὄνειρο, ἡ τύχη, ἡ ἀμφιβολία, τὸ συμφέρο ἢ ἡ κουταμάρα — ἐπιθυμεῖ νὰ ἴδει νεκρωμένη τὴν ἴδια μας φύση νὰ κινεῖται μηχανικὰ σάν ἀριθμητικὴ πράξι, μὲ τὴ βεβαιότητα μαθηματικοῦ ἐξαναγκασμοῦ, 2+2=4 βήματα, ὅταν ὅμως γίνεαι αὐτό, ὅταν ἡ ζωὴ ὀργωθεῖ μὲ τὸ ἀλέτρι τῆς διάνοιας, τότε ἡ ἐπιφάνεια θὰ εἶναι βέβαια λογικὴ, τὰ αὐλάκια ἀπολύτως παράλληλα, τὰ χαντάκια εὐθυγραμμισμένα, ὅμως πάλι, ὅπως πρῶτα, ὅπως πάντα, ἀπὸ κάτω ἡ ζωὴ θὰ κάνει τὴ δουλειά της καὶ οἱ σπόροι θὰ φυτρώσουν σύμφωνα μὲ τὴν ἀπαίτηση τῆς φύσης τους, σπόροι ἀπὸ σιτάρι, ζιζάνια, παπαροῦνες, γαλαζίσσες.

Ἔτσι καὶ στὸ χωράφι τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀπατηθοῦμε ἀπὸ τὴν ὠραία καὶ ἐλκυστικὴ μορφή τῶν αὐλακιῶν : τῶν ἀπόλυτα εὐθυγραμμισμένων ματαιο-

δόξων συμπερασμάτων. Στὸ ὠραῖο χωράφι μας ἡ λογικὴ ἔχει σβῆσει κάθε ἀπροσδόκητο καὶ γι' αὐτὸ παράξενο λουλούδι: ἡ γῆ πρέπει νὰ φυτρώσει σιτάρι, ἀφοῦ ἡ μηχανὴ ἔσπειρε σιτάρι. Ὅλα ἐδῶ πρέπει νὰ γίνονται «φυσικά» καὶ σύμφωνα μὲ κάποιον γενικὸ κανόνα. Δὲν ἐνδιαφέρει ἐδῶ τίποτα, ποῦ δὲν εἶναι γενικὸ καὶ πανόμοιο. Καὶ ἂν ἀντὶ γιὰ σιτάρι φύτρωναν ἄνθρωποι ἢ γεγονότα, αὐτὰ πρέπει νὰ παρουσιάζουν μόνο τὴ γενικὴ τους μορφή, αὐτὴ τὴν πλευρὰ, ποῦ ὁμοιάζουν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, ἐνῶ ὅλες οἱ πλευρὲς ὅπου διαφέρουν εἶναι ἀχρηστες γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ποῦ ἔχει ἐξομοιώσει τὴ ζωὴ μὲ χωράφι μηχανικῆς καλλιέργειας γιὰ τὸν «ἐπιστήμονα» ἱστορικὸ. Ἡ ἱστορία δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς παράξενιες καὶ τὶς ἰδιοτροπίες ἐνὸς Ἀλκιβιάδη, ποῦ δίνουν τὴν ἀνόμοια πλευρὰ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱστορία δὲν ἐνδιαφέρεται καν οὔτε γιὰ τοὺς ἀνώνυμους, ἀλλὰ ἀσχετα ἀτομικοὺς θανάτους τῶν σεισμῶν τῆς Πομπηίας. Αὐτοὶ δὲν ἀφῆσαν ἴχνη τῆς διάβασής τους, ἴχνη τῆς γενικότητάς τους. Κάθε Κλαύδιος καὶ κάθε Λυδία, ποῦ οἱ πράξεις τους δὲ μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν σὰν ἓνα μεγάλο παράδειγμα γιὰ τὸ καλὸ ἢ τὸ κακὸ, ποῦ δὲν ἔζησαν, ὥστε νὰ εἶναι ἓνας γιὰ πολλοὺς κ' ἓνας γιὰ ὄλους, δὲν ἔχουν θέση στὸ μηχανικὰ καλλιεργημένο μὲ τὸ χέρι τῆς ὁργανωμένης λογικῆς, δηλ. τῆς Ἐπιστήμης, χωράφι τῆς ἱστορίας. Ὅμως συχνά, ἀνάτεια, ἀπρόβλεπτα καὶ ὠραῖα γεννιέται μέσα στὸ χωράφι ἓνας πλάτανος, τὸν ὁποῖο δὲν ἔσπειρε κανένας, δὲν ἐπρόβλεψε κανένα μεγάλο μυαλό. Καὶ ἓνα χέρι ἀδιόρατο, ζωγράφισε ἓναν ἀπίθανο πίνακα ἀπὸ παπαροῦνες. Τί ξαίρει ὁ ἀφελῆς μηχανικὸς καλλιεργητὴς τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀγροῦ τῆς ἱστορίας ἀπὸ τὴ μυστικὴ θέληση τοῦ ἀγροῦ, ποῦ κάτω ἀπὸ τὸ χῶμα κρύβει τὸ ἀπρόβλεπτο μυστικὸ του, τὸ μυστικὸ τῆς ζωῆς καὶ ποῦ τὸ ἐμφανίζει ξαφνικὰ στὰ θαμπωμένα μάτια μας;

Αὐτὸς ὁ φίλος, αὐτὸς ὁ ἐχθρὸς, ποῦ ἔχουμε μέσα μας, ἡ διάνοια φροντίζει νὰ ταχτοποιεῖ τὴ ζωὴ, ποῦ εἶναι μέσα μας καὶ τὴ ζωὴ, ποῦ πραγματοποιεῖται μὲς στὸ χρόνο καὶ τὸ χῶρο, ἀπορρίπτοντας κάθε ἰδιαίτερο, μοναδικό, ἀπρόβλεπτο, αὐτὸ τοῦτο δηλ. ποῦ εἶναι ἡ οὐσία τῆς ζωῆς. Ἔτσι π.χ. ἀντὶ νὰ μᾶς δώσει τὴν ἱστορικὴ κίνηση μέσα στὸν ἴδιο τῆς παλμὸ, ἐπιθυμεῖ νὰ μᾶς καθορίσει τοὺς γενικοὺς ὅρους τῆς κίνησης αὐτῆς, τοὺς «παράγοντες», καθὼς λένε. Καὶ μιλάει γιὰ τὸ περιβάλλον, τὸ φυλετικὸ χαρακτήρα, τὴν παράδοση καὶ τὴ δημιουργικὴ προσπάθεια τοῦ συνόλου. Μιλάει ἀκόμα γιὰ τὶς ὁρμές: τῆς διαιώνισης (ποῦ ἐσύμπηξε τὴν οἰκογένεια), τῆς αὐτοσυντήρησης. Γιὰ τὶς πνευματικὲς ὁρμές: γιὰ ἀναγνώριση μιᾶς ὁργανωμένης ὁμαδικῆς ζωῆς (ἀπὸ τὴν ὁποία πῆγασε ἡ Πολι-

τεία), γιὰ πνευματικὴ ἀνέλιξη (στὴν ὁποία χρωστᾶμε τὴν ἀνάπτυξη τῆς θρησκείας, τῶν Τεχνῶν, τῶν Ἐπιστημῶν). Ἔτσι ὁ πιστὸς τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν παλμὸ τῆς ζωῆς, βλέπει τὴ ζωὴ, ὁργανώνει μὲ τὸ μυαλό τὴν παρατήρησή του πάνω στὴ ζωὴ καὶ τελικὰ δίνει τοὺς γενικοὺς ὅρους τῆς κίνησης τῆς, κανόνες, νόμους, συμπεράσματα.

Σ' αὐτὴ τὴ φασματικὴ μεταγραφὴ τῆς ζωῆς τὸ τρομερώτερο ἀπ' ὅλα εἶναι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὀλόκληρος ἄνθρωπος, ἡ ζωὴ, ἡ παλλόμενη ζωὴ, ὅπου τὸ αὐθόρμητο, τὸ ἀντιφατικὸ καὶ τὸ ἐνδεχόμενο κυριαρχοῦν, ἐκτοπίζεται καὶ βασιλεύει τὸ πνεῦμα ἐνὸς βασιλιᾶ, ποῦ ὑποδούλωσε τὴ ζωὴ καὶ ζήτησε νὰ τὴ πείσει, ὅτι αὐτὸς εἶναι ἡ ζωὴ: αὐτὸς ὁ βασιλιάς θέλησε νὰ ἐπιβάλλει τὸ νόμο τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ ταυτίσει τὸν ἑαυτόν του μὲ τὴ ζωὴ, αὐτὸς ποῦ ξαναλέει κάθε φορά, πὼς ἴεται c'est moi. Αὐτὸς εἶναι ἡ Διάνοια, ἡ ὁργανωμένη διάνοια: ἡ θετικὴ ἐπιστήμη.

V.— Τὰ κατορθώματα τῆς διάνοιας ἔχουν ἐκπλήξει τὸν κόσμο. Ἄλλ' ἄς μὴ συγχέουμε τὰ ὄρια. Ἡ διανοητικὴ ἐκμετάλλευση τῶν φυσικῶν φαινομένων, ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ νομοτέλεια καὶ αἰτιατικότητα καὶ ἀκόμα ἀπὸ τὴ δυνατότητα τῆς ἐπανάληψης, τῆς πρόβλεψης καὶ τῆς ἐπαλήθευσης, ἀπὸ ἀπόλυτες γενικεύσεις, ποῦ τὶς ὀνομάζουν «νόμους», δὲν ἔχει ἐφαρμογὴ στὸ ἀντίκρουσμα τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ποῦ εἶναι γεγονότα κοινωνικῆς ζωῆς, δηλ. ζωῆς ἀνθρώπινης. Ἡ ἱστορία ὑπάρχει μὲς ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὄχι μὲς ἀπὸ τὴ διάνοια.

Ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια δὲν ταυτίζεται μὲ τὴ διανοητικὴ μεταγραφὴ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ὅπως, καθὼς τὸ δείξαμε ἤδη, δὲν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴ βίωση τῶν γεγονότων καθ' ἑαυτὰ. Ἀλλὰ τώρα θὰ ποῦμε, ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια δὲν ταυτίζεται τόσο μὲ τὴ διανοητικὴ ἐπιστημονικὰ ἐννοημένη μεταγραφὴ, ὅσο καὶ μὲ τὴ διανοητικὴ φιλοσοφικὰ ἐννοημένη μεταξίωση. Μὲ ἄλλα λόγια: ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι ἱστορία. Πολύ σωστά ὁ Ἰω. Θεωδορόπουλος στὴ μελέτη του γιὰ τὶς ἀρχές τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας διακρίνει, ὅτι ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲ μπορεῖ, παρὰ ν' ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ φαινόμενα. Ἡ μεταφορὰ τῆς αἰσθητῆς ὕλης καὶ τῶν σχέσεών του σὲ καθαρή νοητικὴ ὕλη, ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴ μετατροπὴ τοῦ αἰσθητοῦ σὲ διανοητικὸ, ταυτίζεται μὲ τὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ στατι-

1. Μελέτη, ἀπὸ σατανικὴ κακεντρέχεια πλήρης ἀγρίων θηρίων, ὅπως: σ. 14 τὸ γεγονός τῆς ἱστορίας αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς—σ. 16 στρέφονται συνάμα κατὰ τῆς φιλοσοφίας καθ' ὅλον—σ. 16 ὁ λόγος αὐτὸς καθ' αὐτὸς—σ. 17 ὁ νοῦς αὐτὸς καθ' αὐτὸς, ταυτέστι καθαρὸς καὶ ἀμωμος ἀπὸ τὰ φαινόμενα...

κό και τὸ μεταβλητό. Ἡ διάνοια μπορεῖ νὰ ἐποπτεύει τὰ γεγονότα, ὄχι ὁμως και νὰ τὰ πολιτογραφεῖ στὴν ἴδια τῆς περιοχῆ. Μιά φιλοσοφία τῆς ἱστορίας με καθαρές ἔννοιες, πάνω στὴν ἱστορικὴ ὕλη εἶναι ἀδύνατη και ἀπαράδεκτη.

Οὔτε βίωση τῶν γεγονότων καθ' ἑαυτά, οὔτε ἀφαίρεση τῶν γενικῶν στοιχείων με τὴ διάνοια και ὑπαγωγή σὲ νομοτέλεια οὔτε, ἀκόμα, φιλοσοφικὴ θεώρηση με καθαρές ἔννοιες.

Ἀλλὰ βέβαια δὲν εἶναι οὔτε χρονολογικὴ σκέψη. Δηλαδή πραγματεία γιὰ τὸ μεταβλητό και κινούμενο, με ἀκίνητα σύμβολα. Πρέπει χωρὶς ἄλλο νὰ αἰσθανθοῦμε τὴν ἀνάγκη μιᾶς ἱστορίας χωρὶς χρονολογίες. Οἱ χρονολογίες εἶναι δημιουργία τεχνιτῶν παραπετάσμάτων μέσα στὴ ροὴ τοῦ χρόνου και εἶναι ἀφελῆς πίστη, ὅτι ὄχι μόνο τὰ παραπετάσματα αὐτὰ ἀντέχουν, ἀλλὰ ἀκόμη, ὅτι ὑφίστανται καν. Ἀλλὰ πέστε μου μιὰ χρονολογία, ὄχι σὰν ξερό σύμβολο, θεὸ ξύλινο, ξόανο τοῦ μακαρίτη καθηγητῆ Πανεπιστημίου Πατσοπούλου, ὁ ὁποῖος ὀρκιζόταν, ὅτι δὲν ὑπάρχει τελειότερη ἱστορικὴ διατύπωση ἀπὸ τὸ ἀράδειγμα χρονολογιῶν, ἀλλὰ μιὰ χρονολογία, πὺ δὲ μπορεῖ νὰ ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὰ πράγματα και τότε, τότε θὰ ἀρχίσετε νὰ καταλαβαίνετε τοῦτο τὸ ἀπίστευτο, ὅτι χρονολογία δὲν ὑπάρχει. Ἡ χρονολογία εἶναι ἕνα συνθηματικὸ μέσον γιὰ νὰ καθορίσουμε μιὰ μονάχα στιγμὴ τῆς ζωῆς, π. χ. ἕνα ραντεβού, τὴ λήξη ἑνὸς γραμματίου συμπαθητικοῦ τοκογλύφου, πότε παντρεύτηκε ἡ κουμπάρα τῆς ἐξαδέρφης τοῦ Σολωμοῦ και ἂν ἦταν πρωτὶ ἢ ἀπόγειομα. Ἀλλοιῶς, ἡ χρονολογία εἶναι μιὰ μετὰ βασση, πὺ παρασύρει πολὺ ἀπὸ τὴν περασμένη ζωὴ και τὸ διοχετεύει εἰς τὸ μέλλον.

Τελικά, καμμιά σχέση οὐσιαστικὴ δὲν ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' ἕνα ἱστορικὸ γεγονός και τὴ χρονολογία του. Ἀνάμεσα στὴν ἄλωση τῆς Πόλης και στὸ 1453. Γιατὶ ἡ ἄλωση δὲν ἀποκόπτεται ἀπὸ τὴ σειρά τῶν γεγονότων τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὅπου ἕνα τέρμα εἶναι ἤδη πρὸ πολλοῦ μιὰ ἀρχή. Ἀλλ' ἀκόμη ἡ ἄλωση δὲν ἀρχίζει και δὲν τελειώνει στὰ 1453, ἀλλὰ ἀρχίζει πιθανῶς ἀπὸ τὴν ὥρα, πὺ ὁ Ἐρτογρούλ ξεκίνησε ἀπὸ τὶς στέπες τοῦ Τουρκεστάν και φτάνει ὡς τὴ σημερινὴ στιγμὴ. Ἡ χρονολογία εἶναι διανοητικὴ ἀπομόνωση και καθήλωση ἑνὸς γεγονότος. Εἶναι ἡ καθήλωση μιᾶς πεταλούδας, πὺ γιὰ νὰ εἶναι ὁμως πεταλούδα πρέπει νὰ πετάει πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις, νὰ ἐπηρεάζει με τὴ σκιά τῆς τὸ πρὶν και τὸ μετὰ, τὸ ἐδῶ και τὸ ἐκεῖ...

(Τὸ τέλος στὸ ἐρχόμενο)

Ἀλλὰ τώρα νομίζω, ὅτι διακρίνω κάποιους ψιθύρους. Μερικοὶ εὐκρινέστεροι ἤχοι φτάνουν στ' αὐτιά μου και πιστεύω, ὅτι ἀκούω τοῦτα τὰ βαριά λόγια: «Ἄν ὄρια δὲν ὑπάρχουν, ἂν τίποτε δὲν τελειώνει, τότε ἀρνεῖσαι τὴ δυνατότητα τῆς ἱστορικῆς ἀλήθειας». Ἀλλὰ, ἂν ἀκούω καλά, τότε πρέπει ν' ἀπαντήσω στοὺς ψιθύρους, νὰ τοὺς καθησυχάσω, νὰ καθήσουν καλά και νὰ μὴν ἀνησυχοῦν, γιὰτὶ δὲν διατυπώνουν ὀρθὰ τὸ παράπονό τους, γιὰτὶ τὸ σωστὸ εἶναι, πὺ δέχουμαι, δέχουμαι ὅτι ὑπάρχει ἱστορικὴ ἀλήθεια, ἀρνοῦμαι ὁμως νὰ παραδεχτῶ, ὅτι ὑπάρχει ἀπόλυτη ἱστορικὴ ἀλήθεια.

Ὅτι περνάει μεσ' ἀπ' τὸν ἄνθρωπο, ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, πὺ τὴν ταυτίσαμε με τὴν ἀποκάλυψη πὺς «ἱστορία εἶναι ὁ ἄνθρωπος προστιθέμενος στὰ πράγματα», ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια σὰν ἀνθρώπινη τελικά, εἶναι σχετικὴ. Καὶ ὅταν λέμε ἀνθρώπινη, ἐννοῦμε πνευματικὴ.

Πιστεύουμε στὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀλήθεια τῆς διάνοιας, πὺ εἶναι ἀπόλυτη και στὴν ἀλήθεια τοῦ πνεύματος, πὺ εἶναι σχετικὴ. Ὁ δρόμος τοῦ «πνεύματος» εἶναι ἡ δημιουργία συμπλεγμάτων ἑνὸς σχήματος ἀκαθορίστου και ἀπροβλέπτου, πὺ ὁμως σὲ μερικὲς ἐξαιρετικὰ εὐτυχημένες στιγμὲς δημιουργοῦν κρυσταλλώσεις τόσο ἐντυπωτικὲς, ὡστε παρ' ὀλίγο νὰ τὶς νομίσει κανεὶς ἀσφαλεῖς και ἀρραγεῖς, ἂν ἔπρεπε νὰ τὸ κάνει. Τέτοιες πνευματικὲς βεβαιότητες εἶναι π. χ. ὅλα τὰ μεγάλα συμβολικὰ πρόσωπα τῆς λογοτεχνίας. Ἐγιναν γιὰ μιὰ στιγμὴ και διαρκοῦν αἰῶνια: Ἀντιγόνη, Hamlet Ἰώβ, Robinson Crusoe, Βεατρίκη. Καὶ ὅλα τὰ μεγάλα λογοτεχνικὰ ἔργα, πὺ ἐνῶ ἔγιναν ἀπὸ ἕνα ἄνθρωπο, φαίνονται ἔργα τοῦ ἀνώνυμου και αἰωνίου χρόνου.

Ἐπάρχει λοιπὸν μιὰ ἀλήθεια σχετικὴ τὴν ὁποία μεταβάλλει σὲ ἀπόλυτη ὁ χρόνος. Καὶ ἡ ἐντύπωση τῆς ἀλήθειας, τὴν ὁποία ἐπιβάλλει ὁ χρόνος ἔχει τὴν ἴδια ἔνταση με τὴν ἀλήθεια τῶν φυσικῶν νόμων ἢ τῶν μαθηματικῶν διατυπώσεων.

Ἡ ἱστορικὴ σχετικὴ ἀλήθεια διαφέρει ὡστόσο ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ σχετικὴ ἀλήθεια. Ἡ δευτέρη πάει νὰ γίνεαι ἀπόλυτη: ἡ πρώτη ὄχι. Ἡ δευτέρη εἶναι καθαρῶτερα πνευματικὴ με τὴ ρευστότητα και μεταβλητικότητά της, πὺ εἶναι πλούσια, ἀνεξάρτητη και ἐδῶ εἶναι ἡ ἀξία της. Ἡ πρώτη καταλήγει στὴ διανοητικὴ ἀκίνησια σὰν νὰ ἐμψυχώνει μορφὲς μαγικὲς ἢ ἱερὲς.

ΠΕΤΡΟΣ Σ. ΣΠΑΝΔΩΝΙΔΗΣ

